

Olosz Levente

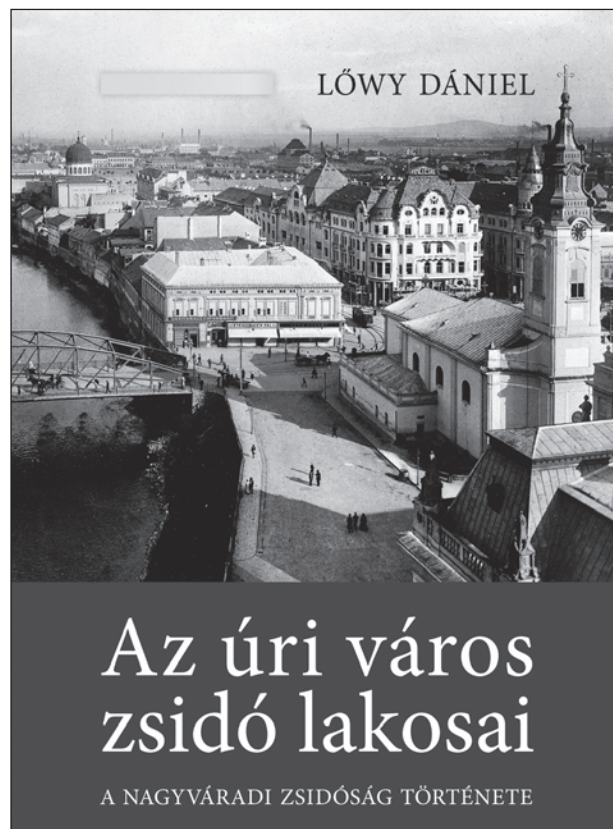
A nagyváradai zsidóság múltjáról

Lőwy Dániel: *Az úri város zsidó lakosai. A nagyváradai zsidóság története.*
Budapest, Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerület, 2015. 561 o.

Lőwy Dániel hasonlóan, az első, kolozsvári zsidóságról írt monográfiájához,¹ terjedelmes könyvben mutatja be Nagyvárad zsidóságának történetét a 13. századtól napjainkig. A kötetben egy olyan város képe rajzolódik ki az olvasó előtt, amelyet a zsidó élet teljes egészében átsző és formál. Ők a város gazdasági-pénzügyi életének vezérlői, értelmiségi és művészi körök vezetői vagy helyi politikusok, köztisztviselők, akik hűen szolgálják a magyar kormányokat, és elkötelezettek a magyar nemzeti értékek (és érdekek) iránt, még Trianon után is. De ők vannak középpontban akkor is, amikor a szélsőjobboldali ideológia a várost is eléri, majd később, mikor a magyar politikai vezetés megkezdte a társadalmi életből történő kizárásukat és megsemmisítésüket.

Lőwy azonban nemcsak a városhoz köthető fontos fejlődéstörténeteket vagy eseményeket fűzi fel a helyi zsidóság történetére, hanem átlép a város földrajzi határain, és magyar illetve világtörténelmi vonatkozásokhoz olyan zsidó személyeket köt, akik valamilyen kapcsolatban álltak Nagyváraddal. Így jelenik meg a könyvben Kun Béla, aki egy ideig Nagyváradon élt, és több újság szerkesztésében is részt vett, vagy Charles Rothschild, aki egy nagyváradai lányt vett feleségül. A könyvet olvasva olykor-olykor az az érzése támad az olvasónak, hogy Nagyvárad a világ közepe, minden kapcsolatban áll vele, minden szál ide összpontosul, és innen indul. Nem véletlenül nyújtja ezt az élményt a könyv. A műben a nagyváradai zsidó elit (gazdasági, értelmiségi, politikai) története bontakozik ki, nem a kisemberekké vagy átlagpolgároké.

A könyvet 21 nagyon eltérő hosszúságú fejezet és számtalan kisebb alfejezet tagolja. Ehhez egy tekintélyes függelékapparátus csatlakozik, ahol kiegészítő információkat találunk a nagyváradai zsidók számának változásáról, a város gazdasági életében játszott szerepükről, Nagyváradon felállított zsidó vonatkozású emléktáblákról, valamint két listát. Az egyik lista az 1848-as forradalomban részt vett nagyváradai zsidó tisztek és honvédek nevét, a másik pedig a Kasztner-vonat Nagyváradon született utá-

sainak nevét tartalmazza. A függelék ékköve az a közel 200 nevet tartalmazó arcképcsarnok, amely a városhoz köthető jelentős zsidó személyiségek rövid életrajzát tartalmazza. A monográfiáknál elengedhetetlené vált névmutató, helynévmutató, valamint szószedet is megtalálható a könyv végén.

A könyv három nagyobb egységre különíthető el, a források és a történelmi idő alapján. Az első rész (1–10. fejezet) a jelenkor és a két világháború közötti időszakot taglalja, a második (10–20. fejezet) és egyben leghosszabb rész az antiszemita atrocitások megjelenésétől kezdődően a holokauszt végéig tart, a harmadik (21. fejezet) pedig a háború utáni időszakot tárgyalja.

Az első rész a fejlődés szakasza, amelyben ismeretetésre kerül a zsidóság nagyváradi betelepülése, a gazdasági megerősödése, a közösség intézményeinek kialakítása, valamint a két világháború közötti kisebbségi lét dilemmái. Ebben a részben a szerző adatok tömkelegével próbálja bizonyítani, hogy a zsidók „emelték ki Nagyváradot a provincializmusból”, és indították el, lendítették fel a város gazdasági és kulturális életét. Emellett Lőwy fontosnak tartja bizonyítani a nagyváradi zsidóság számottevő jelenlétét a helyi politikában és közigazgatásban. Evégett felsorakoztatja azon kolozsvári zsidó személyiségeket, akik fontos pozíciót töltöttek be a város társadalmi, politikai illetve közigazgatási intézményeiben. Személyről személyre haladva ismerteti a bemutatott egyén pozícióját, sikereit, olykor rövid jellemrajz kíséretében. Természetesen nem marad el azon zsidók részletes bemutatása sem, akik gazdasági-pénzügyi érdekeltségekkel rendelkeztek, vagy a sajtóélet beindításában és fellendítésében vettek részt.

Korabeli, leginkább irodalmi művekből és versekből kölcsönzött leírásokkal a szerző Nagyváradot a nyugat-európai városokhoz, mindenekelőtt Párizshoz hasonlítja. Be nem vallotta, az európai városok és Nagyvárad minduntalan összehasonlításával – amelyből természetesen mindig az utóbbi kerül ki győztesen – azt szuggerálja, hogy Nagyvárad Párizshoz volt hasonlítható, és Budapestet is lekörözte minden tekintetben, amely a nagyváradi zsidóságnak volt köszönhető. Természetesen ezt a szemléletet jóhiszemű túlzásként kell értékelni.

Az orvosok, újságok és gyárak felsorolását a különböző nagyváradi személyekhez köthető történetek törlik meg. Így bepillantást nyerhetünk például Wertheimstein Rózsika – nagyváradi bankár család tagja – és Charles Rothschild megismerkedésének, házasságának és életének történetébe. Lőwy ezeket a történeteket – bevallotta² – minél részletgazdagabban próbálta az olvasó elé tárni, azonban ezek forrásának (a kétes tényállású irodalmi utalások és újságokban megjelent pletykák) hitelessége erősen megkérdőjelezhető. Következésképpen a pazar eleganciával élő zsidó urakról szóló történeteket vagy más érdekfeszítő történeteket fenntartással kell kezelni. Ez a „sztorihajhász” szellemiség az egész könyvet végigkíséri.

Az első rész leginkább forrásapparátusában különbözik a többitől. Jellemzően másodlagos forrásokat (Nagyváradról vagy a nagyváradi zsidóságról írt munkákat) és irodalmi műveket használ a szerző, köztük Ady Endrét, mint mindenek feletti forrást, lebegtetni végig az egész részen. Ady mindenhol feltűnik, vagy egy zsidó kocsis társaságában vagy az egyik zsidó hölgy udvarlójaként. Rá hivatkozva ál-

lítja Lőwy, hogy Nagyvárad egy igen befogadó város volt. Ady és más irodalmi művek ilyen módon történő használatával azonban a történelmi narratívát gyengíti.

A második rész a nagyváradi zsidóság meghurcolását és elpusztítását tárja fel részletesen, bemutatva a folyamat minden állomását, így az 1930-as évek Romániájában fellépő antiszemitizmust, a második bécsi döntés következtében visszatért magyar közigazgatás általi jogfosztást, a munkaszolgálatot, a gettósítást valamint a haláltáborokba való hurcolást. Véleményem szerint ez a legértékesebb – azonban egyben a legproblematisabb – része a könyvnek, köszönhetően a sokrétű forrásnak. A másodlagos források helyét itt átveszik a naplók, visszaemlékezések, levelek, történelmi, irodalmi művek, egyszóval a személyes források.

A nagyváradi diáklázadások, a román politikai körök antiszemitizmusa, a második bécsi döntés után visszatért magyar közigazgatás és a vele együtt feltámadt nacionalista-antiszemita politikai diskurzus ecsetelésével adja meg a kontextust és hangulatot a további eseményeknek. Lőwy messzemenő részletességgel vázolja a jogfosztó intézkedéseket, mint például a zsidó üzletek kisajátítását, a zsidó intézmények megszüntetését, a zsidók kizárását különböző állásokból vagy a zsidó földtulajdon elkobzását. Úgy tűnik, hogy minden, a szerző birtokába került jogtiprás dokumentálásra kerül.

Nem történt ez másképp a nagyváradi és Nagyváradra vezényelt munkaszolgálatosok beszámolóinak rögzítése közben sem. Mint kiderült, jobbra a parancsnokoktól és keretlegényektől függött, hogy a munkaszolgálatosok milyen megpróbáltatásokon mentek keresztül, így egyeseknek elviselhetőbb volt a szovjet front, mint másoknak a nagyváradi vasútállomás.

A gettót és az abban uralkodó körülményeket, a hírhedté vált „pénzverdét” (a kínzóhelyiséget, ahol a zsidókból kiverték az elásott értékek helyét) és a rendvédelmi szervek magatartását szintén személyes beszámolók formájában tárja az olvasó elé. Megmenekülésre vajmi kevés esély mutatkozott a gettóba zárt embereknek. Egy csendőr jóindulata, egy keresztény barát vagy a – legtöbbször által kihasznált – román határ jelentette a menekülés összes lehetőségét. Értelemszerűen az ilyen esetek nagyon ritkák voltak, és a bujkálók vagy szökevények még ekkor sem vehették biztosra a teljes megmenekülést. Nem úgy, mint a nagyváradi keresztény lakosság együttes és határozott kiállása a városi zsidóság jogfosztása és üldöztetése ellen. Ugyan nem írja le konkrétan, de erre utal, hogy Lőwy források tömkelegével próbálja alátámasztani a fejezet első be-

kezdésében idézett Juhász Gyula-elemzést, amely szembeállítja a keresztény lakosság szolidáris vagy semleges hozzáállását a köztisztviselők antiszemitizmusával.

A rendkívüli életutak és megrendítő történetek ebből a részből sem hiányoznak, azonban ezek már tragédiák. Ilyen tragikus hős Veszlovich Emil, akinek élettörténete átfogja az első világháború előtti és a 1944 közötti időszakot. A gazdag szállodatulajdonos, elkötelezett híve volt a magyar törekvéseknek, amelytől a román uralom alatt sem tárgított. Erdély visszacsatolása után azonban, annak ellenére, hogy mentesítést nyert a zsidótörvények hatálya alól, büntetőtáborba internálták, és SS tiszték halálra verték.

A holokauszt borzalmas részleteit a háború utáni nagyváradi állapotok és az újrakezdés bemutatása követi. A harmadik részben a felhasznált forrásjegység újból változik, és a levéltári dokumentumok felé billen a mérleg nyelve. Ennek függvényében változik a szerző fókuszpontja is, így mindinkább intézménytörténet rajzolódik ki a könyv utolsó fejezetében. Ide tartoznak a népbírói perek, az újraindított vallási és szociális intézmények (zsidó kórház, hitközség, árvaház), vagy a Román Kommunista Párt kiszolgálójává vált Zsidó Demokrata Népközösség. A könyv tartalmi részét napjaink nagyváradi zsidó lakossága helyzetének és lehetőségeinek felvázolásával zárja.

A kötet megjelenése nyomán sokan átfogó jellegről és hiánypótló szerepéről szóltak.³ Nem kívánom megkérdőjelezni ezeket az állításokat – mint ahogy fentebb magam is bizonyítottam egy részüket –, azonban szükségesnek érzem rámutatni a könyv néhány hiányosságára és hibájára. Itt elsősorban a módszertani buktatókra gondolok. Megjegyzendő, hogy Lőwy Dániel szakmáját tekintve elődegesen vegyészkutató, és csak azután történész. Nem meglepő tehát, hogy olyan módszertani csapdákba sikerült belelépnie, amelyek csak hosszú és unalmas ókor-, középkor- stb. kurzusokon sajátíthatóak el.

Minden bizonnyal a források felhasználásának módja képezi a probléma gyökerét. Mivel a szerző célja Nagyvárad zsidóságának monográfiáját megírni, ezért arra törekszik művében, hogy az összes lehetséges forrást felhasználja, amit (sajnos) szó szoros értelmében megtesz. Az idézett források nagy száma azt a látszatot kelti, hogy Lőwy az összes, Nagyváradról és a nagyváradi zsidóságról talált forrást megpróbálta belesűríteni könyvébe. Így a források építik fel a könyvet, nem a szerző teszi ezt a források felhasználásával.

Ha historiográfiai szempontból kellene vizsgálni a könyvet, akkor kijelenthető, hogy erősen pozití-

vista. Minden a forrásokból nyert adat, amely nagyváradi zsidósággal kapcsolatos, belekerült a könyvbe, szintézis, elemzés vagy bármilyen más módszertani fogódzó nélkül. Ennek azonban több hátrányos következménye is van. Először is a nevek, időpontok és helyek bőséges listázása lexikonstílusúvá teszi a szöveget. Ez igazán érezhető például a nagyváradi zsidó sajtóélet ismertetése közben, ahol az olvasónak az az érzése támadhat, hogy az irodalmi/újságírói lexikont felütötte Nagyváradnál.⁴ Az egyazon tárgykörre vonatkozó és különböző forrásokból kinyert adatok szintézis, vagy ezek egybeolvasztása nélkül, legtöbbször egymás után, ismétlődve kerülnek közlésre. Így számtalanszor⁵ találkozhatunk olyan esettel, amikor különböző források egyazon eseményről adnak képet, de minden forrás külön ismertetésre kerül – akár szóról szóra megismételve az előbbi. Emellett ez a forráskezelés temérdek ellentmondást generál. Nem ritka, amikor egy adott eseményt két különböző forrás teljesen eltérő módon lát vagy lát-tat. Az első fejezetben az adatok két egymás utáni bekezdésben mondanak ellent egymásról a nagyváradi zsidók letelepedésének körülményeiről és terület- illetve házvásárlási lehetőségeiről.⁶

Ezen problémák egy része hatványozottan jelen van a személyes források (napló, visszaemlékezés, *oral history*) felhasználása közben. Lőwy ezekkel a forrásokkal történeteket, eseménysorozatot kíván megörökíteni. A múltat a teljes valójában akarja lát-tatni. Azonban az ilyen törekvés még a sokrétű forrásanyag felhasználásával is nehéz – nem beszélve a posztmodern történelemszemléletről, ami szerint egyenesen lehetetlen. Tehát a személyes forrásokkal nem lehetséges sem a pontos történéseket megrajzolni, sem pedig egész közösségek mentalitásáról következtetéseket levonni. A történetírás leginkább kiegészítő forrásként használja⁷ vagy pedig meghatározott módszertan szerint elemzi ezeket, és von le következtetéseket az elbeszélő egy adott korra vagy eseményre vetített érzéseiről.⁸

Természetesen abban Lőwynek igaza van, hogy a holokauszt korszakáról elenyésző más típusú forrás tartalmaz adatot, így elkerülhetetlen, sőt szükséges a személyes források megszólaltatása. Azonban Lőwy arra törekszik, hogy minden általa feltárt eseményt, történést vagy emberi sorsot végigköves-sen, és a legpontosabb részletig felépítsen, kizárólag e források felhasználásával. Mondanom sem kell, hogy lehetetlen feladatra vállalkozik. Ezek a próbálkozások minduntalan ellentmondásokat, torzításokat szülnek, és végül nem tudhatjuk meg, hogy a tanúságtevők által feltártak megtörtént eseményeket takarnak, vagy csupán az emlékezet, illetve átélt tapasztalata hamis konstrukciói.

Így nem véletlen, hogy a tanúságtevők véleménye is különbözik a nagyváradai keresztyény lakosság viselkedéséről. Míg egyesek szolidaritásról és a hatóságok irányába mutatott passzív ellenállásról beszélnek, addig mások a keresztyény lakosság egyetértését, sőt örömet emelik ki a zsidók elhurcolására adott reakcióként.⁹ Az összes túlélő különböző formában élte át a történéseket, és más szemszögből látta az eseményeket, így nem véletlen, hogy eltérő narratívát nyújtanak a történekről. Főleg, ha hozzávesszük a több éves vagy évtizedes időintervallumot, amely az események és a visszaemlékezés megírása között eltelt.

Löwy a tanúságtételeket, ahogy ő a személyes forrásokat nevezi, négy kategóriába sorolja azok megjelenésének módja szerint. Továbbá, a problémás forrás egységeket külön elemezi. Az egyetlen visszássága a dolognak, hogy mindezt a könyv végén teszi, és nem előbb, hogy az olvasó fel tudja mérni, milyen személyes forrásokat használ, és hogy ezek milyen körülmények között jöttek létre. Egy naplót nem lehet egyenértékűvé tenni egy visszaemlékezéssel, de két memoár között is különbség van. Ezenfelül olyan problematikus forrásokat, mint Heyman Éva naplóját¹⁰ mindenképpen annak felhasználása előtt kellett volna ismertetnie.

A kötet szövegét számos hosszú idézet töri meg. Példának okáért egy rövid összefoglaló helyett olyan hosszú (féloldalas), szó szerint idézett történetcikellyel találkozhat az olvasó, amely kizökkentetheti őt Nagyvárad zsidóságának történetéből, és egy jogszargonnal teletűzdelt világba repíti, ahol az olvasó nem találja meg a visszavezető kapcsolati pontokat. Természetesen néha szükséges a szó szerinti idézés, de e kötet olyannyira bővelkedik bennük, hogy jelentősen hátráltatja a textus olvasását.

A 20. fejezetben a nagyváradai magyar közigazgatás utolsó heteiről kaphatunk részletes képet, Gyapay László (Nagyvárad volt polgármestere) fiától megszerzett dokumentumokon keresztül. A dokumentumok a polgármester Budapestre küldött jelentéseit tartalmazzák. Ezek minden bizonnyal értékes és új iratok, amelyet a szerző azzal nyomatékosít, hogy szó szerint közli őket. A kisebb gond, hogy a szövegben leírtak nem kapcsolódnak szorosan a nagyváradai zsidósághoz, így közlésük a főszövegben fölöslegesnek mondható. A főszövegben történő közlés esetén előnyösebb lett volna a szöveg hangsúlyosabb elkülönítése (a szöveg kurziválása, vagy a lapszegély behúzója) a szerző saját kommentárjától. Csak egy kis idézőjel jelöli az idézett szöveg kezdetét és végét. Következésképpen az olvasó számára könnyen egybefolyik az idézet szöveg és a szerző kommentárja.

Amit személy szerint hiányolok, az a pontosabb kontextualizálás. Mind a könyv egészében, mind pedig az alfejezetekből hiányoznak vagy hiányosan vannak jelen a tradicionális történelmi szöveg struktúrái (történelmi kontextus, az előbb említett elemzés-szintézis, összefoglalás). Több esetben indít a szerző egy-egy fejezetet semmitmondó idézetekkel vagy átvett gondolatokkal, amelyek azonban nem alkalmasak az alfejezet és a hozzá kapcsolódó szöveg megértéséhez. Ezt a hiányságot nem lehet általánosnak mondani, azonban gyakorinak annál inkább.

Itt szükséges kiemelni, hogy a felsorolt hibák egy fontos pozitívumot is rejtenek magukban. A személyek, nevek és események bőséges szerepeltetése roppantul adatgazdaggá teszi a művet. Bizonyosra vehető, hogy akár a témát kutató történészek, akár a nagyváradai zsidó ősök után kutató személyek találnak egy utalást, egy nevet vagy akár egy egész életutat a keresés tárgyáról. Mindenképpen egy enciklopédiai fajsúlyú kötetet rejt a századfordulós Nagyvárad képét fedő borító.

JEGYZETEK

- ¹ Löwy Dániel: *A Kálváriától a tragédiáig – Kolozsvár zsidó lakosságának története*. Koinónia Kiadó, Kolozsvár, 2005.
- ² Ezt maga Löwy írja: „Ennek a háború utáni sajtóban bizonyítékát is találtam.” In: Löwy Dániel: *Az úri város zsidó lakosai. A nagyváradai zsidóság története*. Budapest, Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerület, 2015. 69. o.
- ³ Ferencz Zsolt: Átfogó monográfia a nagyváradai zsidóság történetéről. *Szabadság*, 2015. november 26 (<http://www.szabadsag.ro/szabadsag/servlet/szabadsag/template/archive,PArchiveArticleSelectedScreen.vm/id/120121/year/2015/month/10/day/26/web/1/quick/0/ynews/0/mainarticle/false;jsessionid=DB71F15DD78AF0FD78E8184632597D49> 2016-04-03); Hiánypótló kötet a nagyváradai zsidóságról. *Reggeli Újság*. 2015. November 25. (<http://www.reggeliujsag.ro/hi-anypotlo-kotet-a-nagyvaradi-zsidosagrol/> 2016-04-03)
- ⁴ Löwy Dániel: *Az úri város zsidó lakosai...* i. m. 82–95. o.
- ⁵ Például a városi Kereskedelmi Kamara megépítéséről írva, két egymás utáni bekezdésben, kétszer szerezhetünk tudomást az épület megtervezésének és megépítésének körülményeiről. Löwy Dániel: *Az úri város zsidó lakosai...* i. m. 40. o.
- ⁶ Uo. 16. o.
- ⁷ Gyáni Gábor: *Emlékezés. Emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág kiadó, Budapest, 2000. 130. o.
- ⁸ Gyáni Gábor: i. m. 135–136. o.
- ⁹ Löwy Dániel: *Az úri város zsidó lakosai...* i. m. 300–301. o.
- ¹⁰ Heyman Éva egy 13 éves nagyváradai zsidó lány volt, aki 1944. február 13-án naplóírásba kezd. A naplót Auschwitzba hurcolása előtt sikerült kimenteni a gettóból. A napló eredetiségét azonban sokan megkérdőjelezték. Nagy valószínűséggel Éva anyja írta, vagy átfírta azt, visszatérése után.